

**СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН КОМПОНЕНТІВ У
КОНСТРУКЦІЯХ З НЕОДНОРІДНОЮ СУПІДРЯДНІСТЮ
(на матеріалі творів М. Стельмаха)**

У статті представлено комплексне дослідження складних конструкцій з неоднорідною супідрядністю, вивчення семантико-синтаксичної і функціонально-стилістичної структур у їхньому взаємозв'язку.

Ключові слова: складні конструкції, синтаксичні засоби зв'язку, неоднорідна супідрядність.

В статье представлено комплексное исследование сложных конструкций с неоднородной подчиненностью, изучение семантико-синтаксической и функционально-стилистической структур в их взаимосвязи.

Ключевые слова: сложные конструкции, синтаксические средства связи, неоднородная подчиненность.

The article presents a complex investigation of complex constructions with unhomogeneous collateral subordination, studying semantic-syntactic and functional-stylistic structures in their connection.

Key words: difficult constructions, syntactic connection means, unhomogeneous collateral subordination.

Необхідність комплексного дослідження складних конструкцій з неоднорідною супідрядністю, яке включає в себе вивчення семантико-синтаксичної і функціонально-стилістичної структур у їхньому взаємозв'язку, продиктована кількома причинами: по-перше, посиленням інтересом до питань синтаксичної й особливо семантичної будови складних багатокомпонентних речень у сучасній українській мові; по-друге, відсутністю спеціального монографічного дослідження конструкцій з неоднорідною супідрядністю. Підручники для вищої школи подають лише загальновідомі пояснення про цей тип складних речень, не повністю відбивають наукові досягнення синтаксистів.

Тим часом конструкції з неоднорідною супідрядністю є одним із найпоширеніших типів складних багатокомпонентних речень у сучасній українській літературній мові. Вони виражають складну форму думки, яка, у свою чергу, відображає внутрішні зв'язки і відношення об'єктивної дійсності, характеризуються рядом специфічних ознак, не властивим складним реченням мінімальної будови. Саме тому конструкції з

неоднорідною супідрядністю стали об'єктом нашого дослідження.

При вивченні структурно-семантичних особливостей складнопідрядного речення важливо усвідомити природу і функції тих специфічних мовних засобів, які служать для зв'язку частин цього складного речення. Складнопідрядне речення з неоднорідною супідрядністю становить структурні і семантичну єдність, частини якої взаємозв'язані. Цілісність складнопідрядного речення проявляється в планах не лише змістовому та інтонаційному, а й у структурному та формально-граматичному.

В організації внутрішньо-синтаксичної структури складнопідрядного речення як комунікативної одиниці важливу роль відіграють такі мовні засоби, як сполучники підрядності та сполучні слова, вказівні слова, співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, порядок частин, лексичні елементи, інтонація.

У нашому дослідженні ми детальніше зупинимося на характеристичі сполучників підрядності та сполучних слів. Сполучники підрядності та сполучні слова – це найважливіші засоби зв'язку підрядного речення з головним у складнопідрядному реченні з неоднорідною супідрядністю. Саме вони граматично підпорядковують одну частину складного речення іншій і значною мірою зумовлюють специфіку семантико-граматичної залежності підрядного речення від головного. Сполучники підрядності і сполучні слова – найбільш виразні формальні показники підрядного зв'язку частин складного речення.

Сполучники підрядності і сполучні слова на синтаксичному рівні об'єднує одна спільна функція – бути засобом зв'язку підрядного речення з головним; інші ж ознаки, зокрема лексико-морфологічна природа і семантико-синтаксичні функції, у сполучників і сполучних слів різні. Принципова ж різниця між сполучниками підрядності і сполучними словами, на думку М.М. Богдана, в тому, що сполучники підрядності лише зв'язують підрядні частини з головними, не беруть участі в організації внутрішньосинтаксичних зв'язків підрядного речення і не є членами речення, а сполучні слова не лише приєднують підрядне речення до головного, а й беруть участь у внутрішній організації підрядного речення, тобто вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з іншими словами і як повнозначні слова виконують функції певних членів підрядного речення [1, 70].

Слово *що*, виступаючи сполучним словом, має значення предметності, вказує на предмет, тому що в такому разі це співвідносний з іменником займенник. На місці слова *що* в такому разі можна поставити іменник або інше субстантивоване слово з головного речення, до якого відноситься підрядне означальне, а в підрядному з'ясувальному на місці сполучного слова *що* можна поставити будь-який (відповідний за змістом) іменник. У підрядному означальному реченні сполучне слово *що* можна

замінити словами *який, яка, яке, які*; отже, в таких випадках слово *що* є синонімічним за значенням повнозначним словам-займенникам, які в підрядному реченні завжди – сполучні слова. Будучи повнозначним словом, *що* вступає в граматичний зв'язок з іншими словами підрядного речення (від нього чи до нього від інших слів підрядного речення можна поставити питання), має певну відмінкову форму і виконує синтаксичну функцію члена підрядного речення. Сполучне слово *що* не можна пропустити. У підрядних реченнях з'ясувальних воно, як правило, логічно наголошується, інтонаційно виділяється.

Сполучник *що* не має всіх цих ознак: як службове слово, він не має предметного значення і категорії відмінка; на місці сполучника не можуть бути поставлені синонімічні за значенням сполучні слова; сполучник граматично не зв'язаний з іншими словами і не є членом речення, в ряді випадків може бути пропущений, логічно не виділяється і не наголошується.

При розгляді складнопідрядних речень із неоднорідною супідрядністю на матеріалі творів М. Стельмаха ми з'ясували, що сполучне слово *що* в ролі засобу зв'язку засвідчено чи не найчастіше, виступаючи і сполучником і сполучним словом: *Дубові дошки в три пальці, дубові стовпи, що й на підвалини могли б піти, важні хрещаті ворота – усе це якось одразу говорить, що їхній господар вирішив міцно і довго жити на білому світі* [3, 115]; *Кожна дівчина, виглядаючи своє кохання, сподівається, що воно в неї буде найкращим, і жде його з відкритими на весь світ очима, з відкритою душею і тією милою самовідданою довірою, що часто й розтоптує дівочу душу* [3, 128].

Сполучне слово *як* має лексичне значення прислівника, тобто має якісне значення (відповідає на питання *яким способом?*) або кількісне (відповідає на питання *наскільки?*) і може бути замінене прислівниками з відповідним значенням чи словами *яким способом, як саме, наскільки*. Будучи прислівником, слово *як* граматично зв'язане з іншими словами в підрядному реченні, до нього можна поставити питання від присудка, воно виконує функцію обставини способу дії або міри, ступеня. Як правило, сполучне слово *як* логічно наголошується, інтонаційно виділяється. Сполучник *як* не має наведених вище ознак.

У творах М. Стельмаха в більшості випадків *як* це сполучне слово, напр.: *То тільки не дуже великого розуму комірник Мирон Шавула може навпростець випалити, як уже випалив сьогодні про приїзд Марка, що два коти на одному салі не помиряться* [2, 292].

Визначення лексико-морфологічної природи сполучного слова *коли* і сполучника підрядності *коли* базується на з'ясуванні не лише семантики слова, а й характеру змістових відношень між частинами складнопідрядного речення з неоднорідною супідрядністю.

У підрядних означальних реченнях *коли* – сполучне слово: такі

підрядні означальні речення завжди ускладнені відтінком часового значення, привнесеного і збережуваного саме прислівником *коли*, напр.: *Якось надвечір'ям, коли сонячні відблиски прокладали на морській зелені небосхилу золоті мости, він від партизана-мірошника привіз пошивку муки, що пахла і грозивими полями, і теплом млинового каменя* [2, 138].

У підрядних з'ясувальних реченнях *коли* – переважно сполучне слово. У таких випадках воно зберігає прислівникове значення, логічно наголошується, граматично зв'язане з присудком і виконує функцію обставини часу в підрядному реченні, напр.: *А матері, коли вона приходила сюди, іноді здавалось, що в тій вербі оселилась її наболіла душа* [3, 653].

У функції сполучника *коли* виступає в тих підрядних з'ясувальних реченнях, де є відтінок умови. У таких випадках слово *коли* втрачає своє лексичне (часове) значення і може бути замінене синонімічним за значенням сполучником *якщо*. Функцію сполучника виконує слово *коли* і в підрядних реченнях часу, які вказують на час дії головного речення і відносяться до всього головного речення.

Характерною ознакою сполучника *коли* є те, що він, втрачаючи своє лексичне прислівникове значення часу, набуває значень сполучників *якщо*, *якби*, *як* і може бути замінений ними у відповідних контекстах, напр.: *Колись, як іще Іван знайомився з нею, він у своїх руках тримав її пальці, грів їх у холод, пестив у теплу годину і говорив їй найкращі у світі слова, яких вона не чула навіть від матері* [3, 433].

У складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними, приєднаними до головного за допомогою сполучного слова *який*, форма цього займенника цілком залежить від того іменника чи субстантивованого слова, з яким воно пов'язується в підрядному реченні, тому це сполучне слово і виконує функцію узгодженого означення в підрядному реченні.

Значний відсоток у творах М.Стельмаха займають складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю, де засобами зв'язку між головною і підрядною частинами виступають слова *який*, *яка*, *яке*, *які*, напр.: *Мар'ян журиливо подивився навколо, поглянув на козацьку й турецьку могили, на яких бавились і стежили за шляхом пастухи, і з жалем подумав, скільки то марно пропало люду на білому світі* [3, 645]; *І тільки самотній недорозвинутий соняшник, який невідомо як виріс біля в'язниці, нагадує, що не лише тіні покалічених душ скупчились біля камінного муру* [3, 370]; *Коли потемнілі хати виштовхнули місяць на чисте плесо неба, Левко побачив Олену, яка поверталась з роботи* [3, 556].

Сполучні слова – займенникові прислівники, як правило, виконують синтаксичні функції відповідних обставин, співвідносних з їх лексичними значеннями (місця – *де*, *куди*, *звідки*; часу – *коли*; способу дії – *як*; міри, ступеня – *скільки*, *наскільки*).

Відзначимо й те, що, крім слів *що*, *як*, *коли*, *який*, *яка*, *яке*, *які*, що вживаються у ролі засобів зв'язку в складнопідрядних реченнях з

неоднорідною супідрядністю у творчому доробку М. Стельмаха найчастіше, мають місце й інші сполучники і сполучні слова.

Невелику кількість становлять сполучники порівняльні (*наче, начеб, мов, немов*), напр.: *Справді, Аркадій Валеріанович гордовитою ходою, начеб і не його добро пересівалось й чорніло на золотих решетах, підійшов до басейну, з якого підводив широко закривавлену пащу чавунний змії* [3, 634].

Зрідка засвідчено речення зі сполучниками *бо, скільки, звідки, якщо, хоча, хоч, хто, куди*. Засобами зв'язку у складних конструкціях з неоднорідною супідрядністю також ще виступають слова *де, щоб*. Сполучник *щоб* використовується в підрядних реченнях мети, напр.: *Ще в лісі, коли хлібороби повертались назад, вони вирішили взяти на себе всю вину, щоб як-небудь захистити село* [3, 653].

Що стосується слова *де*, то в розглянутих нами реченнях воно здебільшого виступає в ролі замітника в означальних підрядних реченнях, тобто він замінює сполучне слово *який* і його форми, напр.: *Коли просівали перші півні, Данило Васильович повів Марка у ванькир, де густо пахли сухі васильки і чорнобривці* [2, 210]; *Яблуні тут заглядали мало не в кожену хату, де починалося життя, і. Не сумуючи, стояли на цвинтарі, де кінчалось життя...* [2, 114].

Як уже зазначалося, сполучники підрядності й сполучні слова значною мірою зумовлюють і конкретизують семантико-структурні особливості складнопідрядних речень. Проте слід мати на увазі, що при визначенні типу підрядного речення далеко не в усіх випадках можна спиратися на семантику слів, які виступають засобом зв'язку підрядного речення з головним. Це залежить передусім від значення сполучників і сполучних слів.

Сполучники підрядності за своїм значенням можуть бути поділені на дві групи: семантичні і асемантичні, або синтаксичні, функціональні. До семантичних сполучників належать ті, що своїм значенням точно і однозначно вказують саме на певні змістові відношення, які виражаються в складнопідрядних реченнях з цими сполучниками, і, звичайно, використовуються для зв'язку лише певних підрядних речень з головними. Так, сполучники *якщо, раз, якби* приєднують до головного лише підрядні умовні; *бо, тому що, через те що* – підрядні причинові; *поки, після того як, як тільки* – підрядні часу; *так що* – підрядні наслідкові; *ніби, мов, наче* – підрядні способу дії та порівняльні; *хоч, хай, дарма що, незважаючи на те що* – підрядні допустові.

Асемантичні, або синтаксичні, сполучники, зокрема часто вживані в мові *що, щоб, як, коли*, а також сполучні слова є неспеціалізованими, багатозначними. Вони не вказують на певний тип змістових відношень і можуть використовуватися в різних за значенням складнопідрядних реченнях, тобто можуть приєднувати до головних різні типи підрядних речень. Так, наприклад, асемантичний сполучник *що* і сполучне слово *що* можуть

приєднувати до головного речення підрядні речення з'ясувальні, означальні, способу дії; сполучник *щоб* зв'язує з головним підрядні мети, з'ясувальні, міри, ступеня; сполучник *коли* зв'язує з головним підрядні часу, умовно-часові, умовні, з'ясувальні з відтінком умови, а сполучне слово *коли* використовується в підрядних означальних і власне з'ясувальних.

Аналізуючи твори М. Стельмаха, ми звернули особливу увагу на використання складних конструкцій з неоднорідною супідрядністю саме в художньому і в розмовному (в письмовому вигляді) стилях. У художньому стилі особливо широко представлені речення даного типу. Це стосується і розповіді, і опису, і роздуму. Більшою мірою складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю представлені в розповідних моделях, напр.: *Не оминаючи поморцених, з льодком на споді калюж, з яких виходять сліди коліс, конюхи зосереджено йдуть до стайні, де чахнуть од голоду коні* [2, 214]; *Старий підійшов до хатніх дверей, відчинив їх, великими руками погладив одвірки, крізь які стільки людей приходило до нього, доторкнувся пальцями до сволака, де були вирізані роки його оселі, оглянув і лави, і піч, і стіл, і ліжко, і божницю* [3, 434].

Часто ці конструкції, особливо з підрядними означальними, засвідчено в описових реченнях, напр.: *Село, де розкошує отець Миколай, упирається в луг обірваними кінцями тинів і поволеньки підіймається до того пагорба, на якому гне старі плечі сутула, з замишленими потворами церква запорізького типу* [2, 420].

В описових реченнях спостерігається широта образного слова, стрункість композиції, насиченість образів, форм і засобів, напр.: *Перед собою він бачив не пожмаковані кров'ю бинти й не мертво-стерильні стіни шпиталю, що до цегли й цементу пропахли медициною, а титанічне безмір'я снігів і хмар, з яких у передчутті весни висікалась, вихлюпувалась, виривалась, нутрувала і лебеділа в стрімких пошуках нових доріг форм підмальована просинь* [2, 10].

У монологіях та описах внутрішніх переживань героїв використовуються речення-роздуми, напр.: *І невже ота лісова квітка, що Любою зветься, вироста для вбогого халупника, який за вік і чорного хліба не наїсться?* [3, 493]; *Дубові дошки в три пальці, дубові стовпи, що й на підвалини могли б піти, важкі хрещаті ворота – усе це якось одразу говорить, що їхній господар вирішив міцно і довго жити на білому світі* [3, 115].

Отже, при визначенні типу підрядного речення можна спиратися безпосередньо на значення лише семантичних сполучників, а при наявності асемантичних сполучників і сполучних слів береться до уваги не стільки значення цих слів, скільки структура і загальна семантика складнопідрядного речення загалом, змістові відношення, які виникають між його частинами, віднесення підрядного речення до слова (словосполучення) чи до всього головного, конкретне наповнення речень лексикою,

---

порядок частин та ін. Аналізовані твори засвідчують широке використання складнопідрядних речень із неоднорідною супідрядністю в художньому стилі української мови, зокрема в розповідних і описових реченнях, менше – в роздумах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення / М.М. Богдан // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 1. – С. 69–75.
2. Стельмах М. Правда і кривда: (Марко Безсмертний): роман / М. Стельмах. – К.: Дніпро, 1990. – 427 с.
3. Стельмах М. Хліб і сіль: роман / М. Стельмах. – К.: Дніпро, 1967. – 662 с.